

Фразеологізми як знаки культурної інформації

Лінгвокультурологічний напрям у фразеології передбачає з'ясування низки питань, серед яких пріоритетними вважаємо такі: виявлення культурно маркованих сигналів у фразеологічних одиницях (ФО), встановлення їхнього співвідношення з кодами культури, а також розробку типології культурних кодів у зіставному аспекті.

Спрямованість сучасних досліджень до витоків лінгвокультурології, з'ясування основних передумов її виникнення та шляхів становлення цього напрямку в науці дозволяє сприймати його як закономірний етап у розвитку сучасної лінгвістики.

В основу лінгвокультурологічного напрямку покладено ідею взаємозв'язку мови і культури, в якій переплітаються різні теорії, пов'язані з питаннями взаємодії мови і культури (В. фон Гумбольдт, О. Потебня, О. Березович, В. Маслова, В. Телія).

Питання культурної семантики мовних знаків розглядали представники різних наукових шкіл: у семіотиці і культурології (Ю. Лотман, Ю. Степанов), у когнітивній лінгвістиці (О. Кубрякова, О. Селіванова), в етнолінгвістиці (О. Березович, М. Толстой).

Мета статті – розглянути фразеологізми як особливі мовні знаки, як засоби зберігання і передачі культурної інформації. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: розглянути особливості фразеологізмів як знаків культури, що наділені “культурною пам'яттю”; визначити культурну інформацію, засобами зберігання і передачі якої виступають фразеологізми як згорнуті культурні тексти.

Лінгвокультурологія, на думку В. Маслової, зосереджена на дослідженні взаємодії мови, яка виступає транслятором культурної інформації, культури з її установками і преференціями, та людини, яка створює цю культуру, користуючись мовою [12, 36]. У розумінні М. Алефіренка, сучасна лінгвокультурологія вивчає: а) способи і засоби представлення в мові об'єктів культури, б) особливості представлення в мові менталітету того чи іншого народу, в) закономірності відображення в семантиці мовних одиниць ціннісно-сміслових категорій культури [1, 29]. Наявний ще один ключовий погляд на проблеми лінгвокультурології: В. Телія вказує, що у центрі зацікавлень лінгвокультурологічного напрямку – дослідження й опис взаємодії мови і культури в діапазоні сучасної культурно-національної самосвідомості та її знакової презентації [18, 16]. Відповідно лінгвокультурологічний напрям у фразеології досліджує взаємодію мови і культури крізь призму культурно-національної свідомості та її фразеологічної презентації (Н. Брагіна, В. Телія).

З-поміж основних предметів, виділених на фоні об'єкта дослідження, кожен з яких складається з окремих лінгвокультурних одиниць або явищ, виокремлюють

насамперед пареміологічні одиниці та фразеологізми [див. 12, 36–37]. Прислів'я, за визначенням П. Іващенка, – це “дзеркало душі народної, якою вона є не в хвилини веселого чи сумного настрою, не в одязі багатія чи злидаря – це дзеркало народної душі, якою вона є у будь-яку хвилину при найрізноманітніших обставинах” [цит. за: 7, 42]. Більшість прислів'їв і приказок – це стереотипи національної свідомості, витвори народної творчості. Проте, на думку А. Маслової [12, 43], не всі прислів'я і приказки є предметом дослідження лінгвокультурології, адже одне й те ж прислів'я, яке може бути представленим у кількох народів, хоча й відображає переданий із покоління в покоління досвід, але не притаманне якійсь конкретній культурі, конкретному етносу. Наприклад, приказка *Як собака на сні: і сам не гам, і комусь не дам*, яка походить з езопівських байок, представлена в українців, росіян, англійців і японців, проте не належить жодному конкретному народу, культурі, а отже, не може вважатися предметом лінгвокультурології. Повинні розглядатися лише ті прислів'я і приказки, походження і функціонування яких пов'язано з історією певного народу, його культурою, побутом і т. ін. Англійський вираз *It rains cats and dogs* “сильно дощити; ллє, як із відра” має кілька тлумачень. Найвірогідніше з них розповідає, що в минулі століття вуличні стоки були в такому стані, що під час бурі і злив потоки води несли вулицями тіла бездомних тварин [24, 244]. Вислів *to be born with a silver spoon in the mouth* “народитися в багатій сім'ї, бути щасливим” походить з англійської традиції, коли хрещені батьки дарували дитині на хрещення срібну ложку, і лише заможні дозволяли собі зробити маленькому похреснику такий подарунок [24, 268]. У нашій роботі ми аналізуємо не лише “ядро” фразеології, тобто власне ідіоми (див. про це: 18, 58), але й залучаємо до аналізу прислів'я, приказки, крилаті вирази – “периферію”, адже вони відтворюються в мовленні як готові одиниці з постійним складом і значенням.

Безпосередньо фразеологізми стали об'єктом дослідження у лінгвокультурології не випадково, адже це особливі вербальні знаки, наділені “культурною пам'яттю”; “сліди” культури в мові традиційно проявлялися при аналізові внутрішньої форми ядерних одиниць, тобто ідіом і стійких словосполучень [8, 20].

Завдання лінгвокультурологічного аналізу, за спостереженнями Н. Брагіної, полягає у спробі визначити умови формування культурного конструкта на фразеологічному матеріалі і коментар фразеологічних одиниць як інтертекстів, що сформувалися під впливом різних типів дискурсу – літературного, релігійного тощо [5, 133].

Звертаючись до проблеми дослідження ФО у руслі лінгвокультурологічного напрямку, основне завдання вбачаємо у виявленні механізмів поєднання у фразеологічному знакові власне мовної і культурної семантики, адже фразеологізми як мовні знаки зароджуються на перетині мови і культури. При цьому культуру розглядаємо широко як семіотичну систему, в якій синтезуються знаки і смисли [8, 241], та вужче як простір культурних смислів, або ціннісного змісту, що твориться людиною у процесі світорозуміння, та як систему різних

кодів, тобто вторинних знакових систем, в яких використовуються різні матеріальні й формальні засоби для позначення культурних смислів [3, 25]. Ціннісний зміст, продукований в культурі й кодований різними способами, в цілому складає картину світу, що розкриває світогляд певного соціуму. Знаки (знакові тіла) для втілення своїх смислів культура запозичує в природі, артефактах, у зовнішньому й внутрішньому світі людини [8, 241].

Мовні знаки переважно є символами, довільними заміниками змісту, який вони закріплюють за певною формою, однак ця довільність не поширюється на мотиваційний зв'язок знаків у межах мовної системи. Дослідник А. Лосєв допускав можливість динамічного переходу знака в символ, тобто набуваючи безліч значень, знак стає символом [10, 62–64].

Як множинність знаків розглядає текст Ю. Лотман, вказуючи, що тексту властиві структурність, виразність і відмежованість. Дослідник слідом за О. П'ятигорським, вказує на те, що “текст володіє єдиним текстовим значенням і тому може розглядатися як нерозчленований сигнал” [11].

Новий знаковий аспект тексту – інтертекстовий – окреслив Р. Барт, який залучає текст до культурних кодів. Він вважає, що будь-який текст сплетений з безмежної кількості увібраних у нього культурних кодів. За Бартом, культурний код – “це перспектива безлічі цитатій, міраж, зітканий з безлічі структур...; одиниці, утворені цим кодом, є нічим іншим, як відлунками чогось, що вже було читане, бачене, зроблене, пережите: код є слідом цього “вже” [2, 39–40]. Зітканий з безлічі кодів, ніби з ниток, текст, в свою чергу, сам стає вплетеним у тканину культури; він – її “пам'ять”. До того ж, текст “пам'ятає” не лише культуру минулого і теперішнього, але й культуру майбутнього [9].

Отже, мовний знак виступає у функції носія інформації, або “джерелом інформації” (Ю. Лотман). Інформація – це сукупність знань, образів, наявних у свідомості людини, які поступають по різних каналах передачі, переробляються й використовуються у процесі життєдіяльності людини [21, 217–218]. Інформація стала підґрунтям сучасних розробок значення та смислу мовних знаків. За іншими довідниковими джерелами, інформація (від лат. *informatio* – ознайомлення, представлення) – це: будь-які відомості, дані, повідомлення, передані за допомогою сигналів [20]; інформація – це: 1) відомості про які-небудь події, ситуації, чиясь діяльність тощо; 2) повідомлення про що-небудь; 3) сукупність знань про навколишній світ [23, 314].

Крім знака, його значущості, тобто здатності мати зміст, у семіотиці виділяють також код, який надає знакові значущості, а інтерпретатор її визначає, “розшифровує” [8, 241]. Коди утворюються і здійснюють свої функції у культурі. Як зазначалося вище, культура як семіотична система синтезує знаки і смисли. Знаки (знакові тіла) для втілення своїх смислів вона запозичує з рослинного і тваринного світу, артефактів, з внутрішнього й зовнішнього світу людини. Таким чином, код культури можна розглядати як знаряддя для вираження смислів, що мають різні формальні “обличчя” [4, 341].

Незважаючи на свою кумулятивну функцію, тобто виступаючи засобом накопичення і зберігання інформації, мова не є вмістищем культури. Вона виступає лише механізмом, що сприяє кодуванню і трансляції культури. А справжні зберігачі культури – це тексти, оскільки не мова, а саме текст відображає духовний світ людини. Він безпосередньо пов'язаний з культурою, адже пронизаний культурними кодами, зберігає інформацію про історію, етнографію, національну психологію, національну поведінку і т. ін. [12, 87].

Слідом за В. Масловою, ми розглядаємо фразеологізми як тексти, що зберігають культурну інформацію [13, 75]. Культурну інформацію можна отримати з внутрішньої форми ФО, оскільки в ній присутні “сліди” культури – міфи, звичаї, традиції, відображені історичні події й елементи матеріальної культури [там само, 71].

Звертаючись до праць М. Бахтіна, О. Селіванова зазначає, що “використання у мовленнєвому процесі стійких зворотів – це поєднання двох можливих світів: текстового світу ситуації вживання та світу алузії як присутності “чужого голосу”. Алузивність фразеології дослідники переважно пов'язують із відтворюваністю усталених зворотів, за якими стоять певні події, текстові світи, а отже, і психокогнітивні фрагменти етносвідомості” [15, 13].

Культурну інформацію О. Селіванова визначає як сукупність культурно-маркованих знань та уявлень носіїв певної культури, репрезентована в мовних одиницях, текстах, формах комунікативної поведінки, різних семіотичних системах [21, 318].

Фразеологізми як особливі мовні знаки виконують не лише мовну, але й культурну функції, вони образно передають інформацію про навколишній світ і одночасно транслюють культурні смисли, стереотипні уявлення тощо [8]. Погоджуються з такою думкою В. Телія [17, 55], яка зазначає, що фразеологізми слід розглядати як знаки, які мають свою особливу природу, а це означає, що у ФО мають бути виявлені ознаки, які можуть пояснити їх роль та функції у мові.

Отже, наше завдання, що було сформульовано на початку, полягає у визначенні основних переваг фразеологічного знака перед мовним, тобто виявленні ознак, які відрізняють фразеологізм від слова.

Основне, на що слід звернути увагу – це значення фразеологізму. Теза про довільність співвідношення плану вираження і плану змісту у застосуванні щодо ідіом (за термінологією В. Виноградова, фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей) не завжди вірна, оскільки ідіоми – знаки мотивовані, тому не може бути немотивованим і їхнє значення [17, 84].

Характерним для виконання ідіомами знакової функції також є залучення як раціональної, так і емоційної оцінки (див. праці О. Вольф), що притаманне і для експресивних шарів лексики. Тим самим ідіоми можуть бути своєрідним полігоном для дослідження усіх образно мотивованих значень, оскільки образна основа ідіом має більшу “довжину”, ніж така ж основа у слів. Крім того, В. Телія слушно зауважує про те, що значення ідіом більш насичене різними відтінками, – “деталлями”, ніж значення слова [17, 84–85]. Зіставимо для підтвердження

сказаного близькі за значенням слова і фразеологізми: *скелет* “про дуже худу, виснажливу людину” і *лантух із кістками* ірон. “дуже худа, виснажена людина” [22, 328]; розм. *ведмідь* “про незграбну, неповоротку людину” і *мішок мішком* жарт. “огрядна, неповоротка і т. ін. постать людини” [22, 399]; *гадюка* “вживається для позначення підступної, злої, хитрої людини” і *підколодна гадюка* лайл. “підступна, зловмисна людина” [22, 145]. Пор. ще: укр. *балакучий і лепетливий на язык / язык як помело; розумний і має розум / має голову на в'язах / не в тім'я битий / жарт. має лій в голові* тощо [21]; англ. *thin і a bag of bones / skin and bone* у значенні “дуже худий”; *talker і big mouth / розм. be a lot of noise / (one's) tongue is too long for one's teeth / розм. bag of wind* зі значенням “балакун, базіка” [19].

Знакову специфічність фразеологізмів вбачаємо в тому, що вони є своєрідними мікротекстами, в яких наявні всі типи інформації, представлених у згорнутому вигляді, як текст у тексті [17, 8], і тому набагато складніші, ніж слова.

Підсумовуючи, зазначимо, що лінгвокультурологічний напрям у фразеології, висуваючи на перший план питання взаємодії фразеологічного складу мови і культури, досліджує механізми співвідношення у фразеологізмах як мовних знаках власне мовної і культурної семантики. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в уточненні поняття коду культури і створенні типології культурних кодів у зіставному аспекті.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта: Наука, 2010. – 288 с.
2. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Роланд Барт [пер. с фр.] / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
3. Березович Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте : Пространство и человек / Елена Львовна Березович / [под ред. А. К. Матвеева]. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 328 с.
4. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура : Этнолингвистические исследования / Елена Львовна Березович. – М. : “Индрик”, 2007. – 600 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
5. Брагина Н. Г. Фрагмент лингвокультурологического лексикона (базовые понятия) / Н. Г. Брагина // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 131–138.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 398 с.
7. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (На матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою) / Роксолана Петрівна Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 176 с.

8. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 "Теория языка" / Ковшова Мария Львовна. – М., 2009. – 654 с.
9. Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, литературовед [Электронный ресурс] / Г. К. Косиков. – Режим доступа : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/31901#51>
10. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф / Алексей Федорович Лосев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 480 с.
11. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – М., 1970.
12. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр "Академия", 2001. – 208 с.
13. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова / [отв. ред. В. Н. Телия] // Культурные смыслы во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 69–76. – (Studia philologica).
14. Потевня А. А. Теоретическая поэтика. Из записок по теории словесности [Электронный ресурс] / А. А. Потевня. – М. : Высшая школа, 1990. – 313 с. – Режим доступа : <http://www.smalt.katelia.ru/~filolog/lit/potebnia.pdf>
15. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : Монографія / Олена Селіванова. – К.- Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
16. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Курс общей лингвистики [под ред. Холодович А. А.]. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
17. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
18. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С.13–24.

Довідники

19. АУФС – Англо-український фразеологічний словник [уклад. К. Т. Баранцев. – 2-е вид., випр.]. – К. : Знання, КОО, 2005. – 1056 с.
20. Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах [Электронный ресурс] / [глав. ред. и сост. С. Я. Левит]. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Режим доступа : <http://psylib.org/ua/books/levit01/index.htm>
21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
22. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [укл. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.

- 23.СІС – Сучасний словник іншомовних слів [укл. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
- 24.DIO – Dictionary of Idioms and Their Origins / Linda and Roger Flavel. – L. : Kyle Cathie Ltd, 2006. – 343 p.